

ТРАДИЦІ ТА НОВАТОРСТВО В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА

У статті зроблено спробу синтетичного опису основних закономірностей динаміки українського іменника від найдавніших часів до сьогодення. Найпомітніші зміни за час відомого нам життя українських імен пов'язані з прийняттям християнства (основна зміна, яка розтяглася на сімсот років), а також утвердженням більшовицької диктатури (20–30 рр. ХХ ст.) та її падінням (кінець ХХ ст.). Зміни іменника відбуваються дуже повільно й загалом малопомітно, але вони йдуть весь час.

Ключові слова: іменник, антропонімія, зміни і заміни власних назв, антропонімна динаміка.

Про зв'язок персонажа та його наймення пишуть з часів Давньої Греції до сьогодні. Газета «Труд» у своїй цікавій та розумній «Ігротеці» від 13 березня 2009 р. запитала про сенс слів Оноре де Бальзака: «Що має підходити одне до одного, як ясна до зуба, як ніготь до пальця?» Відповідь: «Імення до персонажа». Письменникові, який знає характер, риси, звичаї свого персонажа, легше його назвати, ніж батькам власну дитину, він іменує дорослу, сформовану людину, а батьки — щойно народжене немовля, риси характеру якого, по суті, ще невідомі. Тому письменники нарікають персонажів, так чи так ураховуючи їхні людські якості, характер, долю. А батьки можуть дати дитині улюблене ними самими ім'я чи ім'я побажальне: *Володимир* — «стань володарем більшої чи меншої громади, території», *Віктор* — «стань переможцем». Дитині нерідко обирають і просто модне на той час ім'я. За нашими підрахунками й даними ряду інших авторів, в Україні на початок 2009 р. найуживанішими були *Анастасія* та *Олександр*.

Деякі не дуже порядні автори (іноді — відверті брехуни) усерйоз виводять людські риси з людських імен. Ми цінуємо наймення *Тарас Шевченко* не тому, що воно гарне, приємно звучить, а насамперед через те, що належало генієві, який своєю творчістю його обезсмертив. А нині в багатьох «мудреців» можна прочитати, що характер людини й сама її доля зумовлені найменням цієї людини. Кумедно, як по-різному коментують іноді однакові імена. Так, Б. Хігір опублікував у Москві в 2003 р. двотомник «Повна енциклопедія імен». В анотації до тому про чоловічі імена прямо сказано: «Таємниця вашого імені криється в тому, що воно відбиває особливості вашого характеру і вашої долі!». Книжка про жіночі імена містить подібну рекламну фразу, далеку від істини. У 2006–2007 рр. Є. Комрат у Донецьку, одному з найкращих центрів справжньої наукової ономастики (Є. Отін, В. Калінкін), видала російською, а потім і українською мовою антинаукову книжку «Жіночі й чоловічі імена та святі покровите-

лі». У російській анотації до неї говориться ще сильніше: «Ім'я — не просто набір звуків, а унікальний смисловий код, що визначає долю кожної людини». Ось так, любі читачі. Ваша доля — у вашому імені (а не у ваших головах і руках)!

Проведемо деякі зіставлення. З огляду на роки виходу згаданих книжок зрозуміло, що Є. Комрат прочитала Б. Хігіра, коли писала свою версію. І що ж? Ім'я *Іван*, за Є. Комрат, — той, що «цінує родину», «ставиться до людей просто й довірливо», «не пропустить жодної гарненької спідниці»; у Б. Хігіра: «надто ревнивий, у нетверезому стані може влаштувати скандал», «завжди заявляє претензії», «любовні романи для нього — за рамками серйозного». Ім'я *Тамара* в Є. Комрат: «усе життя шукає себе, пробує визначити своє покликання, нервуючи близьких», «невірна, якщо чоловік середнього темпераменту й можливостей», «обожнює ефектні моменти, дуже сексуальна»; Б. Хігір — «як ніхто інший, уміє проникнути в душу й розібратися у вашому настрої, зможе допомогти у важку хвилину», «страшенно ревнива, але не любить, коли ревнують її», «намагається не виявляти ревнощів, поважати незалежність партнера, навіть страждаючи». Твердження одного «мудреця» заперечується іншим, а обидва разом заперечуються реальним життям, нашими реальними спостереженнями.

Інша річ — наймення, носії яких, так би мовити, самі себе зробили, прославивши свої імена власними діями. Просте, саме по собі нічим видатним не наповнене прізвище *Жуков* з часів Другої світової війни дзвенить «як метал» тому, що Жуков був чи не найталановитішим керівником масштабних військових операцій, які привели до розгрому Гітлера. А в основі ж прізвища — жук, комаха. Якщо точніше, то в час, коли прізвища тільки виникали, якусь людину сусіди прозвали *Жук*. Діти цієї людини прозивалися по батькові *Жукови* (відповідь на питання: «Чиї?»). Це по батькові перейшло на друге, третє покоління, тобто стало спадковим, тим самим перетворившись на прізвище. І не воно диктувало долю людини, а людина визначала долю прізвища. У ХХ ст. Георгій Костянтинович Жуков на р. Халхін-Гол і під час війни показав, що він є і що він може. Не в значенні прізвища, а в таланті людини слава чи неслава його імені. Князь Святослав, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Симон Петлюра своїми мудрими політичними та військовими діями, а не найменнями міцно увійшли в історію України.

Це саме можна сказати про інших визначних діячів культури, науки — усіх, хто ввійшов у аннали історії. Не завдяки найменню, а завдяки своїм справам. Ці справи могли бути не позитивними, а історично негативними, але все одно це були справи, а не імена. І сам вхід до історії буває виявом не слави, а ганьби. Згадаймо Батия, Нерона, Сталіна, Гітлера. Що хорошого вони залишили по собі в історії? Герострат спалив у 356 р. до н. е. знаменитий храм Артеміди в Ефесі тільки для того, щоб уславити навіки своє ім'я. Уславив, але як? «Геростратовим учинком» називають дію, що завдає лише шкоди і слугує тому, щоб запам'ятали діяча.

Інша річ, коли ім'я не одержують від батьків, а підбирають його собі самі. Маємо на увазі псевдоніми, таємні імена, підпільні клички та ін. Псевдоніми бувають різні й виникають з різних причин. Чи не найдавніша їх група — табуйовані справжні імена, які відомі лише кільком найближчим родичам. Для всіх інших існує замінне, несправжнє ім'я, яким називають людину. Цей тип табування подібний до заміни назв небезпечних тварин назвами безпечних. Лише тут не захищаються від табуйованого, а навпаки — захищають його, пор.: *ведмідь*, давніше *медвѣдь* «медоїд». Нетабуйована назва збереглася за однією із зірок Малої Ведмедиці, яка точно вказує на північ: іє. **rkpos*, гр. *ἀρκτος*,

лат. *ursus*. Тепер ця зоря зветься Північною. Отже, давній, нетабуйований зміст назви ведмедя — «північний», який зберігся завдяки зірці у назві *Арктика* та похідних від неї.

Такого ж типу сакральним табу є заміна слова *біс* на *чорт*. Якщо трохи спростити історію цього важкого слова, то *Біс* < *бѣсъ* < **боісъ* має корінь *бој-* — той самий, що й у слові *боятися*. У позиції перед голосним цей корінь залишається незмінним (*бой-атися*), а перед приголосним дифтонг *оі* змінюється на *ѣ* — *бѣсъ*, з наступною закономірною українською трансформацією *бѣсъ* > *біс*. Лиху істоту, якої бояться, ліпше не згадувати, тому замість неї почали говорити *крім*, діал. *керт*, псл. **крѣть*. Тут відбулася метатеза *гъ* > *ѣг*, причому голосний заднього ряду перейшов у передній, що засвідчується діалектною формою *керт*. Форма до переходу мала вигляд *ь* > *е*, тобто **kertъ*, а отже, з першою палаталізацією — **чьртъ*, що пізніше стало *чортом*.

Лексема *чорт* походить уже не від *боятися*, але від неї все одно лячно, особливо коли етимологічний зв'язок із назвою тварини *крім* втратився: і в землі сидить, і якісь капості робить, тому слово *чорт* також було замінено різними евфемізмами. Пор. у Лесі Українки: *Той, що в скалі сидить, Перелесник*, також *Щезник, Дідько* тощо. Такого роду таємні імена людей у минулому були дуже поширені, а серед племен Африки, Індонезії й досі не рідкість.

У цивілізованіших суспільствах псевдоніми використовувалися й досі використовуються не для сакрального захисту, а для захисту від людей, щоб ті не чинили зла й не заздрили чи насміхалися. Раніше вважалося ганьбою, непристойним учинком, якщо знатна особа публікувала якийсь свій твір. Так, месє Поклен, який працював при королівському дворі, не міг допустити, щоб його син видавав свої твори. От і вийшов «Тартюф» під нікому не відомим авторством Мольєра. Псевдонім *Мольєр* знає тепер увесь світ, а хто знає Поклена? Мабуть, усі читачі люблять і шанують Ільфа й Петрова. Навіть астероїд (мала планета під № 3668) *Ільфпетров* існує. А чи всі знають, що Ільф і Петров — це два псевдоніми? Ільф — стягнення не дуже милозвучного наймення Іллі Файнзільбера, а Петров — від імені батька Євгена Петра Катаєва. Підписувати свої твори справжнім прізвищем Катаєв не міг, бо під ним уже виступав старший брат Валентин, який також став відомим письменником.

Ще двісті років тому вважалося незручним, навіть непристойним писати й видавати твори жінкам. Тому ті, хто зважувався на це, обирали собі чоловічі псевдоніми. Відомо, що Шарлотта Бронте почала публікуватися як *Каррер Бел*, Аврора Дюпен — як *Жорж Санд*, Марія Вілінська — як *Марко Вовчок*. Оскільки ці псевдоніми вказують на чоловіків, а не жінок, то й відмінювати їх, гадаємо, треба відповідним чином: читаю *Марка Вовчка*, захопився *Жоржем Сандом*.

Рух, зміни іменувань особливо помітні в шоу-бізнесі. Тут удале ім'я — це великі гроші. Роботу з новими співачками та співаками промоутери починають не з музики й пісень, а з наймення та зовнішнього вигляду (одяг, зачіска, косметика). Є навіть стиль одягу акторів, що називається «співаючі труси». Ви поміляєтеся, коли гадаєте, що слухаєте Альону Апіну, Ларису Доліну, Жасмін, Машу Распутіну, Глюкозу, Наталку Корольову, Ані Лорак, Наталку Могилевську, Катю Лель, Ел Кравчука. Ні, перед вами співають, відповідно, Олена Левочкина, Лариса М'ячинська, Сара Семендуєва, Алла Агеева, Наталка Іонова, Наталка Поривай, Кароліна Куек, Наталія Могіла, Катерина Чуприніна (псевдонім *Лель* узятю зі «Снігурочки» Римського-Корсакова — опери, побудованої на основі однойменної п'єси О. Островського), Андрій Остапенко.

Тепер продюсери реєструють як свою власність і придуманий ними псевдонім. Раз у раз виникають судові суперечки щодо цього. Співачка *Валерія*, що стала вже досить відомою під цим найменням, могла б його втратити, оскільки її перший продюсер і водночас чоловік забрав цей псевдонім назад. Завдяки другому своєму продюсерові вона змінила в паспорті власне ім'я *Алла* на *Валерія*. Тепер *Валерія* — її юридичне ім'я, на яке вона, звісно, має всі права.

Досить активно в останні роки змінюють імена й прізвища не лише в шоу-бізнесі. Такі заміни стали модними серед досить широкого кола людей. Ми не даремно говоримо, що нині відбувається ще один антропонімічний зсув, не менший, ніж у 20–30-х роках ХХ ст., причому він значно більше охопив Україну, ніж перший. Щорічно в нашій країні зміну іменувань здійснюють 15–19 тисяч людей (з газет). Так, Олена Андропова стала *Дербі Хепберн*, Анастасія Лабс перетворилася на *Тиму Розумій*, Юлія Колодіна — на *Сву Адамову*. Частіше люди міняють тільки імена і значно рідше — прізвища. Так, одна Олена стала *Веселеною*, друга — *Бінгюль*. Валентина змінила своє ім'я на *Жанну*, Михайло — на *Мічаел*, Дмитро — на *Дамір*. У Києві, за даними адресного бюро, мешкають *Тайга Іванівна*, *Граф Федорович*, *Гектар Семенович*.

Ці останні імена, слід гадати, — творчість не самих їхніх носіїв, а «натхнення» батьків, які в погоні за надзвичайними іменами калічать своїм дітям життя. Але чемпіон такого антропокалічення мешкає в Житомирі. Кілька років тому він (за фахом священнослужитель!) назвав свого сина *Ісус Христос* і домігся його реєстрації (іменем стали обидва слова). Залишити цей факт без офіційної і церковної реакції не можна. Скалічивши життя своєму спадкоємцеві, цей батько проголосив, що майбутню доньку назве *Лесею Українкою* (теж два слова становлять одне ім'я). Можна уявити, як людям жити з такими іменами!

Рідше, але теж змінюють прізвища. Уславлена актриса Раневська насправді була *Фельдман*, а Лопата стала *Малиновською*, Попок — *Веселухою*, Карась — *Магамаєвим*, Пришиблянський — *Мельничуком*. Цікаві й зрозумілі заміни прізвищ Невдаха на *Вдаха*, Безбожний на *Божний*, Гнида на *Чорнобривець*, Рило на *Архангел*. В Івано-Франківській області троє людей змінили своє прізвище на *Ющенко*, а ще кілька — на *Янукович*. З'явилася там і *Юлія Тимошенко*.

У принципі, такий антропонімний рух є цілком закономірним і нормальним явищем. Хтось хоче виділитися, привернути до себе увагу, просто викаблучується, хтось ховається, комусь остогидло його прізвище. Не змінюють найменш тільки там, де це заборонено законом. Але нині маємо справжній антропонімний вибух, уже другий за останнє століття. Обидва пов'язані — зрозуміло, з певним запізненням — з фундаментальними суспільними змінами в країні. Перший був у 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. як наслідок заміни царської влади більшовицькою диктатурою. Тоді документально змінити своє ім'я та прізвище було дуже легко, що відбито в тогочасній літературі, зокрема в геніальній комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло»¹. Тоді в антропоніміконі почали масово з'являтися так звані революційні імена: *Депутат*, *Пролетарій*, *Геній*, *Вагранка*, також на честь вождів *Вілора*, *Владлена*, *Вілена*, *Марлена*, *Нінель* (Ленін з правобічним прочитанням). Колись було чимало *Сталін*, а скільки їх, стареньких, ще збереглося? Батько колись пишався своєю знахідкою, коли придумав доньці

¹ Андреевко О. Ю., Карпенко Ю. О. Нотатки про ономастику Миколи Куліша // Мова та стиль творів І. О. Буніна, М. Г. Куліша, Ю. І. Яновського : Зб. наук. праць.— К., 1994.— С. 81–94.

ім'я *Лентрозіна*, але що ця Лентрозіна мусила робити, коли Ленін помер, Троцького вигнали з країни, а Зінов'єва розстріляли? ²

Другий антропонімний бум з початку ХХІ ст. має фактично ту саму причину — зміну суспільного ладу, але тепер маємо, на щастя, не диктатуру, а свободу слова. Результати падіння залізної стіни виявилися в антропонімній сфері досить дивними, хоча й доволі закономірними. Якщо колись не можна було нічого, то тепер можна — в антропонімії — все. Складно собі уявити, щоб ще 30–40 років тому могли з'явитися в Україні антропоніми *Атлантида*, *Черешня*, *Мадонна*, *Русалка*, *Есмеральда*, *Кармен*, *Мадагаскар*, *Космос* (з кіноміла, а не з неба!) *Кеннеді*, *Гамлет*, *Таймер*, *Лимон*, *Сервер*, *Жуйжуй*, *Шахід*, *Маршал*. Усі ці імена зареєстровані в РАГСах, *Жуйжуй*, наприклад, — в Одесі.

Ці антропонімні зрушення, що відбулися на початку ХХ і на початку ХХІ ст. (останнє триває), не були в історії української антропонімії найістотнішими. Найважливіші зрушення розпочалися в 988 р., коли Київська Русь заходилася приймати християнство. І тривало це не лише за часів хрестителя князя Володимира, а протягом усього періоду утвердження християнства в Русі, тобто фактично до ХVІІ ст. За цей час одночленну систему іменування заступила тричленна (другий і третій члени іменування — ім'я по батькові та прізвище — вже виникли, але охопили тільки верхівку суспільства). Там, де утверджувалося тричленне іменування, давня одночленна антропосистема (лише ім'я) різко скорочувалася. У слов'янській християнській антропонімній практиці залишилося в ужитку менше тисячі імен. А було, гадаємо, понад 100 тисяч. Словник Н. Тушикова ³ фіксує близько 30 тис. нехристиянських допетрівських імен, насправді їх налічувалося значно більше, бо на письмі довго зберігалися також і язичницькі імена, але ж не всі потрапили в писемні тексти. Про те, що їх було значно більше 30 тис., можемо судити з принципу однойменної системи, де омоніми, по суті, неможливі, а отже, й різних імен вимагається дуже багато. Старі язичницькі імена ще довго зберігалися, а деякі й досі зберігаються, перейшовши у прізвища (пор.: *Бажан*, *Тичина*, *Шепета*) чи прізвиська (*Брех*, *Мозоль*, *Труш*).

Ті імена, що вживалися у слов'ян-язичників до прийняття християнства, практично майже всі замінилися. У слов'ян були свої незапозичені імена, пор.: *Біляна*, *Ждана*, *Найда*, *Наден*, *Голуб*, *Вовк*, *Добриня*. Запозичених, неслов'янських імен було, мабуть, менше 10 % (скіфські, трипільські, тюркські, кельтські, варязькі, а також грецькі та ін.).

А перехід до християнства вимагав і обов'язкового прийняття християнського імені, занесеного у святці, де були зібрані канонізовані імена святих, що віддали своє життя Богові і вважалися покровителями всіх, хто одержав їхнє ім'я. У давніших текстах нерідко називалися обидва імені — і прийняте при хрещенні, і своє домашнє, язичницьке. Пор.: «в крещении Иосифъ, а мирьскы Остромиръ», 1056 р.; «князь Михайло, зовомый Святополкъ», 1113 р.; «Князь Никола Святъславъ», 1137 р.; «Родися у Игоря сынъ и нарекоша имя ему въ крещеньи Андреянь, а княжее Святославъ», 1177 р. ⁴ Перші три століття в щоденному вжитку використовували язичницькі імена, а потім (тиск церкви!) люди поступово переходили на християнські. Серед них були й уже канонізовані слов'ян-

² Андреевко Е. Ю., Карпенко Ю. А. Что такое СИЗИФ? // Рус. речь.— 1991.— № 3.— С. 156–159.

³ Тушков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Зап. Отд-ния рус. и славян. археологии Импер. рус. археолог. об-ва.— СПб, 1903.— С. 58–911.

⁴ Тушков Н. М. Знач. праця.— С. 62.

ські: *Борисъ* (стягнення від *Бориславъ*). Оскільки в подальші віки канонізувалися переважно князі, а серед них були наділені іншомовними іменами, то й маємо, наприклад, кельтські імена — *Ігор, Олег, Ольга*⁵ тощо.

Зазначимо, що Ольга й Володимир хрестилися й, відповідно, одержали християнські імена — *Олена* і *Василь*. Але у святці увійшли не ці імена, а їхні язичницькі, під якими їх знали і на Русі, і у світі.

Тепер у практичному вжитку українців генетично слов'янських імен мало. Переважають грецькі, латинські, давньоєврейські. Саме на тих землях виникало християнство, — серед греків, римлян та давніх іудеїв було найбільше розп'ятих, забитих, так чи так скараних на горло чи просто постраждалих і, відповідно, занесених до святців і активно поширюваних при хрещенні. Приблизні підрахунки показали, що в сучасному активному вжитку серед українців поширено близько 40 % грецьких імен, 25 % латинських, 15 % слов'янських, 10 % давньоєврейських і 10 % імен з інших мов — від кельтських (*Артур*) та скандинавських (*Гліб, Густав*) до німецьких (*Раймонд, Рудольф*) та англійських (*Едвард, Оскар*).

Розвиток українського іменника, як бачимо, був досить повільним, але він не був ні одноманітним, ні односкерованим. Імена модні й немодні — ті, що розширюють чи звужують свій ужиток, були завжди, у тому числі в часи християнського хазяйнування в антропонімії. Це добре показав В. А. Никонов, переважно на російському матеріалі. На українському матеріалі це ще слід зробити. Унаслідок прийняття християнства український іменник змінився практично повністю. При цьому християнські імена не просто вживалися замість язичницьких, а й істотно українізувалися, порівняймо хоч би скорочення імен: *Ігнатій* — *Гнат*, *Ксенофонт* — *Сеньо*, *Палагна* — *Палажжа*, *Парасковія* — *Параска*. Ми згадували про ще дві помітні антропонімні зміни, але вони не були такими значними, як християнство. Нових імен, що з'явилися, за підрахунками вчених, було понад 7 тис. у ХХ ст. А де вони тепер? Адже мали одного — двох носіїв, а продовження не було — от і не стало. Така ж доля чекає й нові імена ХХІ ст. Чи хто захоче ще раз назвати свою дитину *Мадагаскаром* чи *Принтером*? Сумнівно...! *Іванів, Марій* було сотні тисяч. Тепер також — як не тих, то інших. Дивні, відверто кажучи, антропонімні зміни, що сталися в ХХ та ХХІ ст., ніби окремими вогниками просвічують крізь християнську антропонімну масу.

Дмитро Павличко дуже гостро описав ще одне антропонімне просвічування. Йдеться про зіставлення українських та російських імен. Вони мають принципово єдине джерело — прийшли в Росію з Києва і нав'язувалися силою. Це добре відомо, зокрема, про Новгород та Рязань. Але, побутуючи в народі вже кілька сот років, іноземні з походження імена не могли не змінитися в різних місцевостях, пор.: укр. *Текля, Векла* — рос. *Фекла, Ганна* — *Анна, Горпина* — *Аграфёна, Явдоха* — *Авдотья, Арсен* — *Арсений, Панас* — *Афанасий, Дмитро* — *Дмитрий*⁶. Значне інформативне й естетичне навантаження має у Д. Павличка зіткнення імен царя й Гоголя: «Із Ніколаєм позмагавсь Микола / Могутністю, явивши: слова суть...» (Літ. Україна, 2006, 27 липня). І ще гостріше: «Лежать на Байковім хахли номенклатурні / Під бляклим золотом зросійщених імен. / Василь Васи́лем став у труні чи в урні, / Євген — Євгенієм. Семейном став Се-

⁵ Складенко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. — К., 2006. — С. 60, 62–63, 73.

⁶ Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник / За ред. В. М. Русанівського. — 3-є вид. — К., 2005. — С. 219–286.

мен... / Своєю мовою співали й говорили, / Та оглядалися, боялися колись. / Російською озвалися з могили, / Це знак, що від свого навіки відреклись» (Літ. Україна, 2006. — 28 верес.). Когось розстріляли, когось заслали, всіх залякали. Згадаймо першу збірку Дмитра Павличка «Любов і ненависть», опубліковану у Львові в 1951 р. Усі тоді, мабуть, знали народне: «Ні корови, ні свині, / Тільки Сталін на стіні». Але хто і де це колись прилюдно проголосив? А тепер можна і про антропонімію, і про Сталіна. Ліпше криза, ніж той жах, під яким ходила вся країна десятки років. Тепер, коли це в минулому, мабуть, і антропонімія розвиватиметься трохи інакше. Ми бачимо, що вона по-своєму, хоч і з помітним відставанням, але досить активно реагує на суспільні зрушення.

(Одеса)

Yu. O. KARPENKO

TRADITION AND INNOVATIONS IN THE DEVELOPMENT UKRAINIAN ANTHROPONYMS

The article as in attempt to outline the main tendencies in the dynamics of Ukrainian anthroponymy from the ancient times to the present. The most remarkable changes in the known life of Ukrainian names are connected with the adoption of Christianity (the main change which continued for 7 centuries), as well as with the establishment of the bolshevik dictatorship (1920–30 s.) and its decline. Changes in anthroponymy occur slowly and unobtrusively but constantly.

Key words: names, anthroponymy, changes and shifts of proper names, anthroponymic dynamics.